

УДК 94(477)'17/18'

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/64-2-2>**Володимир КРОТ,***orcid.org/0000-0002-2926-6916*

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри початкової освіти, гуманітарних дисциплін та інформатики

Обласного коледжу «Кременчуцька гуманітарно-технологічна академія імені А. С. Макаренка»

Полтавської обласної ради

(Кременчук, Полтавська область, Україна) *volodyakrot@ukr.net***Вікторія ШАБУНІНА,***orcid.org/0000-0001-7957-3378*

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри гуманітарних наук, культури і мистецтва

Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

(Кременчук, Полтавська область, Україна) *shabuninaviktoria@gmail.com***Оксана ТУР,***orcid.org/0000-0002-8094-687X*

доктор наук із соціальних комунікацій, професор,

професор кафедри гуманітарних наук, культури і мистецтва

Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

(Кременчук, Полтавська область, Україна) *oktur@ukr.net*

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано діяльність Михайла Грушевського, спрямовану на розбудову національно-культурних установ, насамперед Наукового товариства у Львові, а згодом УНТ в Києві, розглянуто організацію видання часописів, співпрацю вченого з іншими українськими установами на зламі ХІХ–ХХ століть. Робота вченого спочатку була зосереджена в Галичині, куди він прибув як посланець Київської громади. М. Грушевський посів кафедру української історії у Львівському університеті, паралельно працюючи в Науковому товаристві імені Шевченка (НТШ). Там він спочатку очолив історико-філологічну секцію, а з 1897 року – усе Товариство. Ученому вдалося реформувати НТШ, перетворивши його на суто наукову установу. Завдяки М. Грушевському та очолюваному ним Товариству українська мова стала мовою науки й навчання, що мало загальноісторичне значення у збереженні українців як етносу й формуванні їх як нації. До роботи в НТШ історик запросив І. Франка. Разом вони заснували громадсько-політичний часопис «Літературно-науковий вістник» (ЛНВ), який об'єднав культурні сили Наддніпрянини та Галичини. Журнал ставив завданням вчити українську інтелігенцію рідної мови, вводити її в коло всеукраїнських інтересів, зміцнювати в ній національну свідомість.

У Львові вийшли перші томи фундаментальної праці професора «Історія України-Руси». У ній учений відійшов від російського нарративу й запропонував власну схему національної історії, яка використовується й сьогодні. У часи російської революції 1905–1907 рр. з'явилися можливості для культурної роботи на Наддніпрянині. М. Грушевський переніс видання «ЛНВ» зі Львова до Києва, започаткував там Українське наукове товариство (УНТ). Воно стало не тільки науковим, але й громадським центром, який проповідував українську ідею серед інтелігенції. Важливу роль у формуванні національної свідомості українців мали науково-популярні твори М. Грушевського, зокрема «Про давні часи на Україні» та «Про батька козацького Богдана Хмельницького». М. Грушевський активно працював у часописі «Рада», який створив Є. Чикаленко. У 1909 році історик став видавати газету «Село», а після її закриття – «Засів». Він підтримував діяльність київської та чернігівської «Просвіти». У 1914 році М. Грушевський започаткував журнал «Україна», який знайомив читачів із новітніми досягненнями українознавства. Уся діяльність вченого була спрямована на піднесення культури пригнобленого українського народу.

Ключові слова: культура, Михайло Грушевський, товариство «Просвіта», Українське наукове товариство (УНТ), Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ).

Volodymyr KROT,

orcid.org/0000-0002-2926-6916

Candidate of Historical Sciences,

*Associate Professor at the Department of Primary Education, Humanities and Informatics
Regional College “Kremenchuk A.S. Makarenko Humanitarian and Technological Academy”*

of the Poltava Regional Council

(Kremenchuk, Poltava region, Ukraine) volodyakrot@ukr.net

Viktoriia SHABUNINA,

orcid.org/0000-0001-7957-3378

Candidate of Philology, Associate Professor,

*Associate Professor at the Department of Humanities, Culture and Art
Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University*

(Kremenchuk, Poltava region, Ukraine) shabuninaviktoria@gmail.com

Oksana TUR,

orcid.org/0000-0002-8094-687X

Doctor of Sciences in Social Communications, Professor,

*Professor at the Department of Humanities, Culture and Art
Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University*

(Kremenchuk, Poltava region, Ukraine) oktur@ukr.net

CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF M. HRUSHEVSKY AT THE END OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The article analyses Mykhailo Hrushevskyi's activities, aimed at the development of national and cultural institutions, first of all the Scientific Society in Lviv, and later the Ukrainian Scientific Society in Kyiv, considers the organization of publishing journals and cooperation of the scientist with other Ukrainian institutions at the turn of the 19th and 20th centuries. The scientist's activity was initially concentrated in Galicia, where he had arrived as an envoy of the Kyiv community. Mykhailo Hrushevskyi headed the Department of Ukrainian History at Lviv University. At one time, the historian worked at the Shevchenko Scientific Society. At first, he headed the historical and philological section there, and since 1897 – the entire Society. The scientist succeeded in reforming the Shevchenko Scientific Society. He turned it into a purely scientific institution. Thanks to M. Hrushevskyi and the Society headed by him, the Ukrainian language became the language of science and education. This was of general historical importance in the preservation of Ukrainians as an ethnic group and their formation as a nation. The historian invited I. Franko to work in the Shevchenko Scientific Society. Together, they had founded the socio-political journal “Literaturno-naukovyi vistnyk”, which united the cultural forces of Transdnieper region and Galicia. The journal set itself the task of teaching the Ukrainian intelligentsia their native language, introducing it to the circle of all-Ukrainian interests, and strengthening the national consciousness.

The first volumes of the professor's fundamental work “History of Ukraine-Rus” were published in Lviv. In the work the scientist deviated from the Russian narrative and proposed his own scheme of national history, which is still used today. During the Russian revolution of 1905–1907, opportunities for cultural work appeared in the Transdnieper region. M. Hrushevskyi transferred the publishing of the “Literaturno-naukovyi vistnyk” from Lviv to Kyiv and founded the Ukrainian Scientific Society there. It became not only a scientific, but also a social centre that was spreading the Ukrainian idea among the intelligentsia. The popular science works of M. Hrushevskyi, in particular “About ancient times in Ukraine” and “About the Cossack's father Bohdan Khmelnytskyi” played an important role in the formation of the national consciousness of Ukrainians. M. Hrushevskyi actively worked in the journal “Rada”, which was founded by Ye. Chykalenko. In 1909, the historian started publishing the newspaper “Selo”, and after ceasing its activity – the newspaper “Zasiv”. He supported the activities of Kyiv and Chernihiv “Prosvita” institutions. In 1914, M. Hrushevskyi had started publishing the journal “Ukraine”, which introduced readers to the latest achievements of Ukrainian studies. All the activity of the scientist was aimed at developing the culture of the oppressed Ukrainian people.

Key words: *culture, Mykhailo Hrushevskyi, Prosvita society, Ukrainian Scientific Society, Shevchenko Scientific Society.*

Постановка проблеми. Михайло Грушевський відіграв виняткову роль у піднесенні української культури та формуванні української нації у другій половині XIX – першій третині XX століть. Разом із Тарасом Шевченком його відносять до творців української нації. Безперечно, Т. Шев-

ченко був фундатором нової української літератури, а М. Грушевський заклав підвалини самостійної української історичної науки. Сьогодні багато згадано про М. Грушевського як історика та політичного діяча, проте недостатньо оцінено внесок ученого в розбудову українських куль-

турних установ. На жаль, наше суспільство й до цього часу не повністю усвідомлює важливість культурного чинника в процесі творення української нації.

Аналіз досліджень. Проблема культурно-освітньої діяльності Михайла Грушевського не належить до пріоритетних у вітчизняній історичній науці, хоча вона потрапляла в поле наукового інтересу багатьох учених. Методологічне підґрунтя дослідження життя і творчості історика заклав в американській діаспорі Л. Винар у середині ХХ століття. Згодом його назвуть засновником міждисциплінарної науки – грушевськознавства. Протягом усього життя Л. Винар вивчав життєвий і творчий шлях М. Грушевського. У праці «Вступ до грушевськознавства» він виокремив три основні напрямки, за якими, на його думку, варто досліджувати життєдіяльність М. Грушевського: 1) науково-академічний; 2) політичний і суспільно-громадський; 3) культурно-освітній напрямок, що «охоплює працю історика в педагогічних товариствах, розбудову шкільництва, організацію музеїв, бібліотек, архівів і інші ділянки» (Винар, 1995: 43). З-під пера цього автора вийшла ґрунтовна монографія «Михайло Грушевський і наукове товариство імені Шевченка у Львові: 1892–1934» (Винар, 2006). У цій праці вчений проаналізував усі періоди діяльності історика в НТШ у контексті розвитку української науки й культури.

На початку 1990-х років українські вчені починають досліджувати спадщину Михайла Грушевського. В. Кухар, авторка рукопису «Громадсько-політична діяльність М. Грушевського (1894–1914 рр.)», розкрила співпрацю вченого з установами Галичини, зокрема з товариством «Просвіта» (Кухар, 1997), наголосивши на труднощах, що стримували активну співпрацю львівського професора з наймасовішою в Галичині культурно-просвітньою організацією.

В. Тельвак аналізував дослідження діяльності ученого зарубіжними науковцями, насамперед польськими й російськими. Внесок ученого в розвиток культури став предметом його статті «Культурна політика Михайла Грушевського як редактора селянських газет». У ній автор проаналізував діяльність історика як редактора газет «Село» та «Засів». Він наголосив, що М. Грушевський багато сил спрямовував на формування політичної культури свого читача. Автор відзначив, що вагомим виміром культурної політики для М. Грушевського був її історичний складник (Тельвак, 2018). Отже, аналіз літератури з названої проблеми свідчить, що більш повно дослі-

джена співпраця М. Грушевського з галицькими культурними товариствами і недостатньо вивчена його культурно-освітня діяльність того ж часу на Наддніпрянщині.

Мета статті – вивчення діяльності Михайла Грушевського, спрямованої на розбудову національно-культурних установ, насамперед Наукового товариства у Львові, а згодом УНТ в Києві, організацію видання часописів, співпрацю вченого з іншими українськими установами наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть. Джерельною базою статті слугували публікації М. Грушевського та матеріали періодичної преси, зокрема газети «Рада».

Вклад основного матеріалу. Хронологічні межі дослідження охоплюють так званий львівський, або галицький, період життя М. Грушевського, який розпочався в 1894 році з його приїздом до Галичини й завершився в 1914 році з початком Першої світової війни.

Галицький період був найбільш продуктивним і активним у житті М. Грушевського. У вересні 1894 року професор очолив кафедру «всесвітньої історії зі спеціальним поглядом на історію Східної Європи» у Львівському університеті, яка була фактично кафедрою історії України. Її створення стало можливим внаслідок компромісу між польськими й українськими політиками Галичини, який згодом назвали «новою ерою» у відносинах між двома народами. Тож М. Грушевський прибув із Києва до Львова з метою розбудови українських культурних і наукових установ.

Загальновідомо, що в ХІХ столітті українські землі перебували у складі двох імперій: Російської та Австро-Угорської. На той час умови для культурного розвитку українців були кращими в «клаптиковій імперії», яка мала конституцію і формально декларувала рівні права для народів, що її населяли. М. Грушевський прибув до Галичини як посланець Київської громади. Отже, Михайло Грушевський приїхав на нове місце з певною історичною місією: допомогти братам-галичанам у формуванні культурних і наукових установ, а згодом за умови зміни політичної ситуації в Російській імперії поширити їх на всю Україну. З перших днів перебування у Львові він почав втілювати свою місію. Пріоритетним напрямком його діяльності стала розбудова наукових і культурних установ.

Аналізуючи зусилля вченого в галузі української культури, ми можемо виокремити кілька напрямків: 1) подальша розбудова НТШ і створення при ньому наукових установ; 2) розвиток видавничої діяльності; 3) збільшення кількості

освітніх установ; 4) публіцистична діяльність історика, його зосередженість на актуальних питаннях життя суспільства. Саме ці напрями, що на них спрямував свою увагу М. Грушевський, ми спробуємо коротко проаналізувати.

Спочатку М. Грушевський очолив історико-філологічну секцію Наукового товариства імені Шевченка, а з 1897 року – усю установу. За його ініціативи відбулося реформування організації: де-факто вона перетворилася на неофіційну Українську академію наук. М. Грушевському вдалося прийняти новий устав НТШ, який послабив політичні чвари. Це дало можливість залучити до нього нових людей, зокрема Івана Франка.

Організаторські здібності історика виявилися у збільшенні фінансування установи. Додаткові кошти для НТШ надійшли з бюджету галицького сейму та австрійського уряду. Варто зазначити, що ці надходження не були великими. Значно більше місцева імперська влада виділяла на польські установи, зокрема на академію наук, шкільництво. Вихід М. Грушевський знайшов у залученні меценатів із Наддніпрянщини. Їхні пожертвування призначалися саме вченому, який своєю активною діяльністю переконав їх у необхідності підтримки загальноукраїнської справи в Галичині. Серед благодійників української культури були Євген Чикаленко, Василь Смиренко, Володимир Леонтович та інші, що підтримали історика в його діяльності. Найбільшим поборником українського культурного розвитку виступав поміщик з Херсонщини Є. Чикаленко. Саме на його кошти постав Академічний дім у Львові, де могли мешкати українські студенти, що навчалися в Галичині. Тільки на цей захід він виділив 25 тис. карбованців зі свого капіталу. За кошти інших була відкрита друкарня Товариства, розвивалася видавнича справа.

Отже, завдяки енергійним заходам М. Грушевського та однодумців з Австрійської та Росій-

ської України НТШ перетворилося на важливий осередок української науки. Щодо цього історик зазначив: «Незважаючи на сі тяжкі перешкоди, Товариство, як ми бачили, встигло протягом яких п'яти літ зорганізувати дуже солідну й різносторонню наукову роботу, розвинуло цілу серію наукових публікацій, що обіймають широкий круг наук і в декотрих галузях, як наприклад в історії, філології, етнографії й історії літератури України-Русі, стали неминухо потрібним джерелом для всяких студій; воно згуртувало коло себе значне число наукових працівників з усіх частин України-Русі» (Грушевський, 2002: 199).

Найбільшим досягненням Михайла Грушевського та очолюваного ним Товариства було те, що українська мова стала мовою науки й навчання. Українські вчені отримали можливість викладати свої погляди рідною мовою. Завдяки діяльності цієї інституції були сформовані принципи та норми українського правопису, який сприйняли освітні заклади, що функціонували в Австро-Угорській імперії. Українською мовою стали користуватися представники різних верств населення Галичини. Вона ввійшла в суди та урядові установи краю. Це мало загальноісторичне значення у збереженні українців як етносу й формуванні їх як нації. Недаремно його діяльність викликала лють у прихильників «єдино-неділимої імперії», які в пресі називали українську мову «мовою Грушевського», творцем якої він нібито був.

Учений також приділив значну увагу створенню загальноукраїнського друкованого органу. З 1898 року разом з І. Франком він почав видавати «Літературно-науковий вістник» (рис. 1), який об'єднав літературні сили Галичини й Наддніпрянщини. Добре про його роль написав Д. Дорошенко в своїх спогадах: «Зоря», а потім «Літературно-науковий вістник» стали для мене, так би мовити, за школу української національної свідомості. Вони відкрили для мене новий світ»

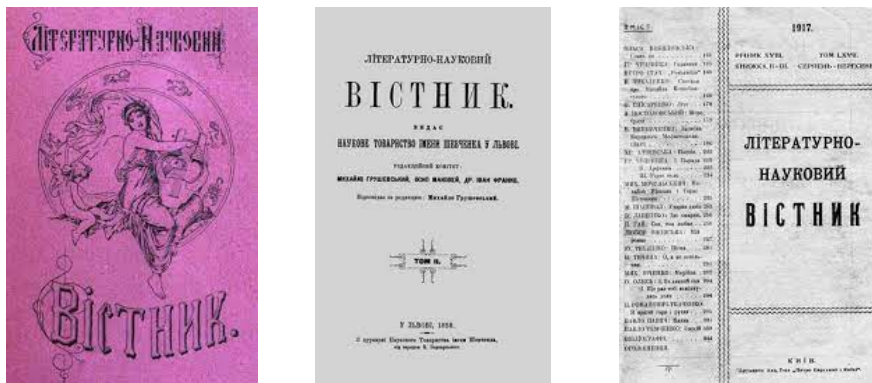

Рис. 1. Літературно-науковий вістник

(Дорошенко, 2007: 41). Отже, культурно-освітня діяльність вченого мала вплив на формування світогляду багатьох українців, особливо російських підданих.

Отже, до 1905 року діяльність М. Грушевського була зосереджена виключно в Галичині, де він займався розбудовою національних осередків. Своєрідним підсумком його роботи там став «Науковий збірник, присвячений професорові М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої праці в Галичині 1894–1904 рр.». До цього збірника 24 автори подали 26 своїх праць. Серед учасників були такі діячі національної культури, як Б. Грінченко, М. Зубрицький, А. Кримський, С. Єфремов та інші. Аналіз збірника засвідчив, що галицьке громадянство високо оцінювало діяльність вченого на благо України. Рецензуючи збірник у часописі «Нова громада», В. Доманицький писав: «Значення професора М. Грушевського для історії українського культурного руху взагалі, а для галицького його відділу особливо, безперечно, велике, яке тільки будучина зуміє, як слід з'ясувати і належну оцінку йому дати. Нам, сучасним людям, так чи інакше зачепленим тим самим рухом, якому шановний професор надав поважної інтенсивності та який поставив на тривкий ґрунт, давши йому напрям до сполучення з європейською культурою і тим самим значно посунивши справу прилучення української нації до сім'ї інших культурних народів, нам тяжко зараз говорити про великі заслуги його, присуд свій скласти» (Доманицький, 1906: 143).

Революційні події 1905 року започаткували політичні зміни в Російській імперії. Подальшим кроком історика стало перенесення культурних установ на Велику Україну. Маніфест імператора Миколи II формально надав політичні свободи російським громадянам. З'явилися легальні можливості для розбудови там українських культурних установ і національної преси. У 1907 році М. Грушевський переніс видання «ЛНВ» до Києва. Це був доволі ризикований захід з боку вченого – з різних причин його не схвалювали ні наддніпрянці, ні галичани. Перенесенням часопису зі Львова був незадоволений і близький друг вченого І. Франко. З цього приводу М. Грушевський писав, що «дуже мене розстроїла апатія і пасивність Франка до «ЛНВ» (Грушевський, 1995: 19). У січні 1907 року вийшов перший номер «ЛНВ» в давній столиці Русі. На переконання історика, оновлений часопис мав стати «всеукраїнським літературним органом, де б живим словом озивався буковинець до слобожанина,

кубанець до галичанина, де б піддержувалася духовна зв'язь різних частин нашої землі» (Рада, 06.02.1907). Журнал ставив завданням вчити українську інтелігенцію рідної мови, вводити її в коло всеукраїнських інтересів, зміцнювати в ній національну свідомість. Російська влада з самого початку усвідомила небезпеку видання «ЛНВ» в Києві. І переслідування нового часопису не забарилися. Одразу після виходу його першого номера царат під приводом запровадження військового стану зробив спробу заборонити його. «Що стосується вищезгаданого журналу [«ЛНВ» – прим. авторів], то генерал-губернатор визнав за необхідне призупинити це шкідливе видання на весь час дії в Києві і Київській губернії військового стану», – йшлося в жандармському звіті (ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 143).

Наступним кроком вченого стало заснування в Києві УНТ на кшталт львівського НТШ. Опікуватися його створенням М. Грушевський розпочав наприкінці 1905 року після виходу «Времених правил о печаті», які дозволяли наукові публікації українською мовою. В останній місяць 1906 р. влада затвердила статут УНТ, а в квітні 1907 р. відбулося перше засідання. До нього долучився спочатку 21 вчений, серед яких – О. Левицький, О. С. Грушевський, В. П. Науменко, В. І. Щербина, М. Х. Біляшевський, Я. М. Шульгин. На засіданні УНТ вирішили підтримувати тісний зв'язок із львівським НТШ в особі М. Грушевського, який був головою НТШ і УНТ. Другим важливим рішенням стало визнання української мови як основної в діяльності УНТ, хоча проти цього заперечували деякі вчені, пропонуючи дозволити спочатку публікації російською.

Головна спрямованість діяльності УНТ була зосереджена на гуманітарних науках. Михайло Грушевський вбачав завдання установи «в організації публічних викладів, поодиноких лекцій і цілих серій їх, особливо зі сфери українознавства; приготування підручних наукових курсів, як історія українського письменства, географії і статистики України». Члени УНТ мали за мету популяризувати знання серед народних мас України (Грушевський, 1908: 8).

Наприкінці 1907 року М. С. Грушевський виступив із першою публічною лекцією в Києві на тему: «Культурно-національний рух на Україні у другій половині XVI століття». Про зацікавленість громадськості виступом вченого писала газета «Рада»: «Давно вже нам не доводилось бачити такого великого натовпу народу, який зійшовся минулої суботи 10 листопада на першу лекцію голови київського Українського наукового

товариства професора М. С. Грушевського. Слухачі заповнили всі крісла, стояли цілою стіною поза стільцями та обсіли сходи біля кафедри. Чути розмови не тільки українською, а й російською та польською мовами. При дружніх оплесках лектор вийшов на естраду» (Рада, 13.11.1907).

Історик Д. Дорошенко небезпідставно назвав заснування УНТ «другою визначною подією всеукраїнського значення». «Треба віддати честь Грушевському, – писав він, – з властивою собі енергією він зразу пустив машину в рух, об'єднав біля товариства десятки членів, старших і молодших наукових діячів, серед них кілька визначних російських членів, які своєю участю не тільки піднесли авторитет нового товариства, але й умістили в його видання свої праці українською мовою. Такі були професори В. Перетц, О. Шахматов, Ф. Корш – усі члени Російської Академії наук. Грушевський тепер ділив свій час між Києвом і Львовом» (Дорошенко, 2007: 101).

Отже, засноване Михайлом Грушевським УНТ в Києві стало не тільки науковим, але й громадським центром, який проповідував українську ідею серед інтелігенції. «Київське УНТ має велику вагу в культурному житті соборної України, а російської особливо» (Рада, 13.11.1907), – наголошувала газета «Рада». У звітній доповіді М. Грушевський зазначав, що поряд із науковою діяльністю його члени проводили роботу «у всяких найбільш пекучих сферах, як ведення преси, робота коло освіти і усвідомленню мас». Він був головою УНТ і найбільш активним його членом. Д. Дорошенко, оцінюючи діяльність ученого, зазначав: «Грушевський вмів не тільки згуртувати людей біля праці, він вмів також притягти кошти. Придивляючись тоді до праці Грушевського зблизка, я дивувався його невпинній енергії, його широкій ініціативі і сміливим планам» (Дорошенко, 2007: 101).

Важливим напрямом діяльності вченого стало налагодження зв'язків із селянством. Він підтримував співпрацю з осередками «Просвіти» та іншими українськими професійними та кооперативними об'єднаннями. В особистому архіві історика є чимало звернень, прохань від різних громадських організацій з усієї України. Від імені чернігівської «Просвіти» до Михайла Сергійовича не раз звертався відомий письменник Михайло Коцюбинський. «Рада товариства «Просвіта» в Чернігові, – писав він у листі від 8 січня 1907 року, – поклала організувати насамперед публічні лекції, які й відповідали показаній вище меті. Відповідно тій постанові Ради звертається до Вас, Високоповажний добродію, з уклінним

проханням не одмовитись прочитати в Чернігові на прохання товариства лекцію по історії України» (Листи, 1992: 290). В іншому своєму листі до вченого М. Коцюбинський прохав вислати для чернігівців його цінну «Історію України-Руси» та інші твори» (ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 23). Аналіз епістолярної спадщини двох видатних діячів українського національного відродження свідчить, що М. Коцюбинського і М. Грушевського пов'язувала щира дружба.

М. С. Грушевський налагодив співпрацю із селянськими товариствами. Наприклад, Яцинівська община сільських господарів, що на Полтавщині, зверталася до нього з щирим проханням допомогти книгами та журналами (ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 32). Аналогічне прохання висловлювало Лучанське товариство сільських господарів Лохвицького повіту (ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 36). М. Грушевський, який добре розумів роль української книжки у формуванні національної свідомості серед селян, не відмовляв їм у допомозі.

Сприяті просвітницькій роботі серед трудового народу прагнула заснована М. Грушевським газета «Село», яка побачила світ у вересні 1909 року. Вихід першого номера «Села» високо оцінив видатний письменник М. Коцюбинський. У листі до М. Грушевського він писав: «Тільки що прочитав перше число «Села» і спішу поділитися з Вами своїми враженнями. А вони якнайкращі. Число складене дуже цікаво, статті, особливо деякі, написані не тільки просто, але й талановито і читаються з великим інтересом. Зовнішній вигляд і ілюстрації – все це робить найкорисніші враження. Такого селянського часопису у нас досі ще не було. (підкреслення М. Коцюбинського). Взагалі ж можна поздоровити вас і всіх, кому дорога народна справа, з великим придбанням, бо те, що досі було тільки мрією (гарна селянська газета), нарешті зреалізувалось» (Листи, 1992: 309).

Виняткову увагу на сторінках «Села» М. Грушевський приділяв проблемі народної школи. «Серед усіх потреб нашого національного життя потреба рідної школи найголовніша, – зазначав він, – бо народ, який не має своєї школи, може бути лише пасербком чужих народів, ніколи не виб'ється на самостійну дорогу існування. Боротьбі за рідну мову і рідну школу мусимо присвячувати найбільшу увагу» (Грушевський, 2002: 372). Газета «Село» з великими труднощами проіснувала до лютого 1911 року. «Рівно рік і шість місяців скінчилося тепер, як стали ми видавати отсю газету, бажаючи по силам нашим

послужити освіті й освідомленню нашого трудящого народу, – писав у заключному номері до читачів М. Грушевський. Пильнували ми по совісті наші, але се ставало тяжче. Тяжко видавати тепер справедливий часопис взагалі, а ще тяжче український, а ще гірше селянський український» (Грушевський, 2002: 378). У цих заключних рядках учений узагальнено висловив свій біль за переслідувану українську пресу.

Не менш важливе значення в справі пробудження національної свідомості українців мали популярні книжки з історії рідного народу. У 1907 р. з'явилася книга М. Грушевського «Про давні часи на Україні», в якій історик у доступній формі виклав минуле нашої Батьківщини. Через два роки він видав нову цікаву працю «Про батька козацького Богдана Хмельницького». Характерною відмінністю науково-популярних творів М. Грушевського було те, що він, подаючи в доступній формі історичні події, життя і діяльність видатних людей України, уважно ставився до історичних фактів, уникав перекручувань.

Після 1905 року діяльність М. С. Грушевського активізувалася на Наддніпрянщині. Його учень Іван Крип'якевич так згадував про нього: «Увесь той час він був немов перелітною пташкою, перебуваючи то в Галичині, то над Дніпром. І весь той

час одне було в нього на умі – невисипа праця для всіх частин української землі» (Крип'якевич, 1992: 468). У 1914 році зусиллями історика було започатковано часопис «Україна», котрий на всіх етапах свого існування знайомив читачів із новітніми досягненнями українознавства.

Паралельно з видавничою діяльністю М. Грушевський підтримував тісні контакти з українськими товариствами. Очоловане ним УНТ стало не тільки науковим, але й важливим культурним осередком, яке продовжувало непросту роботу на ниві народної просвіти. «Міняються часи, але константа національної свідомості усіх верств населення незмінна, якщо йдеться про розбудову державницького життя», – зазначав з цього приводу Л. Винар (Винар, 1995: 28).

Висновки. Отже, М. Грушевський вів масштабну культурно-просвітницьку діяльність, яка мала значний вплив на різні прошарки українського суспільства. У Галичині вченому вдалося досягти більших успіхів, ніж на Наддніпрянщині, бо там діяла конституція, яка на законодавчому рівні гарантувала рівні права для всіх народів імперії. У підросійській Україні ситуація була значно гіршою, але й там завдяки зусиллям М. Грушевського та його однодумців готувався ґрунт для позитивних змін. І в цьому заслуга вченого безперечна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Винар Л. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії. *Михайло Грушевський – історик і будівничий нації. Статті і матеріали*. Нью-Йорк, Київ, Торонто, Фондація ім. Ольжича, 1995. С. 23–60.
2. Винар Л. Михайло Грушевський і наукове товариство ім. Шевченка, 1892–1934. Нью-Йорк, Дрогобич, Львів: Українське історичне товариство, 2006. 384 с.
3. Грушевський М. Наукове товариство імені Шевченка у Львові. Твори: у 50 т. Т. 1. 2002. С. 188–201.
4. Грушевський М. Статті з народних газет «Село» і «Засів», 1909–1912. Твори: в 50 т. Т. 3. 2005. С. 231–378.
5. Грушевський М. С. Щоденник. *Київська старовина*. 1995. № 1. С. 19–28.
6. Грушевський М. С. Київське наукове товариство. *Записки УНТ*. 1908. № 7. С. 5–15.
7. Грушевський М. С. Про українську мову і українську школу. Твори: у 50 т. Т. 3. 2005. С. 379–412.
8. Доманицький В. Науковий збірник, присвячений професорові М. Грушевському. *Нова громада*. 1906. № 3. С. 143–144.
9. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914). Київ: Темпора, 2007. 272 с.
10. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя й діяльність. *Великий українець: Матеріали з життя і діяльності Грушевського*. Київ: Веселка, 1992. С. 448–484.
11. Кухар В. Громадсько-політична діяльність М. Грушевського (1894–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / ЛДУ ім. І. Франка. Львів, 1997. 214 с.
12. Листи М. Коцюбинського до М. Грушевського / упор. Л. Гісцова. *ЗНТШ*. 1992. Т. 224. С. 324–372.
13. Рада. Вип. 30. Київ, 06.02.1907.
14. Рада. Вип. 255. Київ, 13.11.1907.
15. Рада. Вип. 77. Київ, 02.04.1908.
16. Тельвак В. Культурна політика М. Грушевського як редактора селянських газет. *Український селянин*. Черкаси, 2018. Вип. 19. С. 127–134.
17. ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320.
18. ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 85.
19. ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3322.

REFERENCES

1. Vynar L. Znachennia Mykhaila Hrushevskoho v ukrainskii i svitovii istorii [Significance of Mykhailo Hrushevskyyi in Ukrainian and world history]. *Mykhailo Hrushevskyyi – istoryk i budivnychyi natsii. Statti i materialy*. New York, Kyiv, Toronto, Fundatsiia im. Olzhycha, 1995. S. 23–60. [in Ukrainian].
2. Vynar L. Mykhaylo Hrushevskyyi i naukove tovarystvo im. Shevchenka, 1892–1934 [Mykhailo Hrushevskyyi and the Shevchenko Scientific Society, 1892–1934]. New York, Drohobych, Lviv: Ukrainske istorychne tovarystvo, 2006. 384 s. [in Ukrainian].
3. Hrushevskyyi M. Naukove tovarystvo imeni Shevchenka u Lvovi [Shevchenko Scientific Society in Lviv]. *Tvory: u 50 t. T. 1*. S. 188–201. [in Ukrainian].
4. Hrushevskyyi M. Statti z narodnykh hazet “Selo” i “Zasiv”, 1909–1912 [Articles from the folk newspapers “Selo” and “Zasiv”, 1909–1912]. *Tvory: v 50 t. T. 3*. S. 231–378. [in Ukrainian].
5. Hrushevskyyi M. S. Shchodennyk [Diary]. *Kyivska starovyna*. 1995. №1. S. 19–28. [in Ukrainian].
6. Hrushevskyyi M. S. Kyivske naukove tovarystvo [Kyiv Scientific Society]. *Zapysky UNT*. 1908. № 7. S. 5–15. [in Ukrainian].
7. Hrushevskyyi M. S. Pro ukrainsku movu i ukrainsku shkolu [About the Ukrainian language and the Ukrainian school]. *Tvory: u 50 t. T. 3*. S. 379–412. [in Ukrainian].
8. Domanytskyi V. Naukovyi zbirnyk, prysviachenyi profesorovi M. Hrushevskomu [Scientific collection dedicated to Professor M. Hrushevskyyi]. *Nova hromada*. 1906. № 3. S. 143–144. [in Ukrainian].
9. Doroshenko D. Moi spomyny pro davnie-mynule (1901–1914) [My memories of the ancient past (1901–1914)]. Kyiv: Tempora, 2007. 272 s. [in Ukrainian].
10. Krypiakivych I. Mykhaylo Hrushevskyyi. Zhyttia i diialnist [Mykhailo Hrushevskyyi. Life and activity]. *Velykyi ukrainets: Materialy z zhyttia i diialnosti Hrushevskoho*. Kyiv: Veselka, 1992. S. 448–484. [in Ukrainian].
11. Kukhar V. Hromadsko-politychna diialnist M. Hrushevskoho (1894–1914 rr.) [Social and political activity of M. Hrushevskyyi (1894–1914)]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Lviv, 1997. 214 s. [in Ukrainian].
12. Lysty M. Kotsiubynskoho do M. Hrushevskoho [Letters of M. Kotsyubynskyyi to M. Hrushevskyyi] / Upor. L. Hystova. ZNTSH. 1992. T. 224. S. 324–372. [in Ukrainian].
13. Rada. Vyp. 30. Kyiv, 06.02.1907. [in Ukrainian].
14. Rada. Vyp. 255. Kyiv, 13.11.1907. [in Ukrainian].
15. Rada. Vyp. 77. Kyiv, 02.04.1908. [in Ukrainian].
16. Telvak V. Kulturna polityka M. Hrushevskoho iak redaktora selianskykh hazet [Cultural politics of M. Hrushevskyyi as an editor of peasant newspapers]. *Ukrainskyi selianyn*. Cherkasy, 2018. Vyp. 19. S. 127–134. [in Ukrainian].
17. CSHAU. F. 274. Op. 1. Spr. 3320. [in Ukrainian].
18. CSHAU. F. 1235. Op. 1. Spr. 85. [in Ukrainian].
19. CSHAU. F. 274. Op. 1. Spr. 3322. [in Ukrainian].